

КООПЕРАТИВНІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД НЕПУ

У статті проаналізовано структуру та динаміку приватнопідприємницьких форм господарювання в Україні у період непу, виявлено їхній вплив на розвиток вітчизняної економіки та підвищення добробуту населення.

Ключові слова: підприємництво, підприємці, приватнопідприємницькі господарства, кооперативи, кооперація, кооперативне виробництво, приватна торгівля.

Постановка проблеми. В умовах розробки та впровадження нової моделі економіки України, що передбачає розвиток малого та середнього бізнесу, зниження впливу на економіку фінансово-промислових груп (деолігархізацію), часто озвучуються загрози щодо втрати потужностей великих підприємств та неспроможності дрібних форм господарювання суттєво вплинути на економічний розвиток країни. У зв'язку з цим актуалізується дослідження історичного досвіду запровадження нової економічної політики 1921 р., яка відкрила широкі можливості для розгортання приватної ініціативи, створила передумови для формування та розвитку підприємницької діяльності різних груп населення. І найголовніше те, що приватнопідприємницькі форми господарювання продемонстрували свою дієздатність та ефективність у подоланні глибокої економічної кризи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В умовах незалежної України вітчизняними істориками та економістами була опублікована значна кількість ґрунтовних праць з історії та теорії непу. Крім того, більшість вчених, досліджуючи окремі питання розвитку підприємницької діяльності в українському суспільстві, також не оминали цей період. Серед них О.Вербова, О.Кудласевич, В.Небрат, А.Пантелеймоненко, Н.Супрун, В.Фещенко, П.Юхименко та інші. Проте додаткового

акценту потребує дослідження підприємництва як форми інноваційної економічної діяльності та чинника економічного розвитку у період непу.

Метою статті є історико-економічний аналіз структури та динаміки підприємницьких форм господарювання в Україні у період непу, а також оцінка їх впливу на зміцнення конкурентоспроможності вітчизняної економіки та підвищення добробуту населення.

Основна частина. Відродження приватнопідприємницьких форм господарювання у радянський період стало можливим завдяки усвідомленню більшовицькою владою руйнівних наслідків політики воєнного комунізму та запровадженню нового економічного курсу, започаткованого Х з'їздом РКП(б) у березні 1921 р. Хоча насправді «в цій «новій економічній політиці» не було нічого нового. Це був просто замаскований відступ до старої, зруйнованої воєнним комунізмом системи капіталістичного виробництва й обміну», – писав М.Сціборський [16, с.60]. Проте більшовики, не визнаючи власних помилок і не відступаючи від радянської ідеології, декларували тимчасовий характер непу, а його основною метою вважали максимальне використання економічних можливостей приватного капіталу в процесі соціалістичного будівництва.

Разом з тим, послаблення державного тиску та часткове відновлення ринкового механізму господарювання в період непу (введення продподатку, допущення вільної роздрібною торгівлі, дозвіл на оренду засобів виробництва, у тому числі землі, сільськогосподарської техніки, переробних підприємств, дрібних фабрик та заводів, тощо) сприяли відродженню приватної власності, активному розвитку приватної торгівлі та підприємництва в Україні. Адже новостворені умови оптимально активізували потенційні можливості менталітету українця – насамперед його прагнення до нормальних господарських відносин з державою, працелюбність, господарський індивідуалізм, ініціативність та підприємливість, ощадливість, прагнення до особистої свободи й добробуту, намагання підвищити культуру землеробства, навички самоорганізації, самодопомоги та участі в усіх видах кооперації.

Реалізувати потенціал приватної ініціативи для виходу із глибокої економічної кризи, що виникла внаслідок воєн та влас-

ної нищівної політики, радянська влада вирішила не випадково. Адже підприємство, хоч і було оголошено поза законом, функціонувало у тіншовому режимі навіть в умовах воєнного комунізму, демонструючи успішність та незламність. Так, існування приватної торгівлі підтверджують дані про те, що «...в 1918–1919 рр. із усього хліба, борошна та крупи, що споживалися міським населенням, більше половини доставлялось не Наркомпродом, а мішочниками» [12, с.61]. Своєю чергою селянське господарство забезпечувало сільськогосподарським реманентом не державна промисловість, а місцеві ремісники (столярі, ковалі тощо).

З метою розвитку приватної торгівлі РНК УСРР 19 квітня 1921 р. легалізувала вільний обмін, купівлю і продаж сільськогосподарських і промислових товарів не тільки для підприємств та об'єднань, а й для окремих громадян [15]. Масовому поширенню приватних торговельних установ сприяла інструкція «Про порядок видачі дозволу на право торгівлі й організації пунктів обміну» від 14 червня 1921 р. та «Тимчасове положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості, сільського господарства» від 12 липня 1921 р., ухвалені Колегією НКВС УСРР. Уже в першому півріччі 1922/1923 рр. частка приватного торгового капіталу домінувала в загальному товарообігу УСРР (63,8 %) [17, с.96], а на кінець 1922/1923 рр. активність приватних підприємців у торговельній галузі дозволила відновити 51,8% довоєнної торгівлі. Її присутність у 1926 р. удвічі перевищувала довоєнний рівень [9, с.215]. Разом з тим, недержавна торгівля відіграла визначну роль у формуванні внутрішнього ринку споживчих товарів. Так, роздрібно-гуртова приватна торгівля охопила 94,7% мануфактури, 89,4% металовиробів, 80,7% канцтоварів, 75,5% будматеріалів і лісу, 71,7% тютюнових виробів [19, с.6–7] тощо. Задовольняючи споживчий ринок українських міст та сіл, приватні заклади торгівлі виконували важливу соціальну функцію, адже завдяки їхній діяльності нівелювався торговий голод на ринку.

На цьому етапі держава була зацікавлена у розвитку приватного капіталу, який потрібен їй був ще й у ролі посередника в сфері збуту промислової продукції, бо вона не мала налагодженої й розгалуженої торговельної мережі (у 1924 р. недержавні заклади торгівлі закупили у трестів 14,7% їхньої продукції

[18, с.10]). Таким чином, держава використовувала організаційно-господарські можливості приватних підприємств, їхній технічний апарат, мобілізовані кошти, підприємницьку активність населення для забезпечення споживчого ринку, проте так і не оцінила належним чином важливості цих самотутніх соціальних інститутів підприємницької діяльності.

Від самого початку більшовики намагались узяти під контроль приватно-торговий капітал, розробляючи його класифікацію по розрядах, здійснюючи статистичні обстеження та реєстрацію, намагаючись знизити ринкові ціни шляхом планового постачання приватникам товарів через синдикати та трести, надаючи державні кредити, обтяжуючи їх високими податками, монополізуючи оптову торгівлю, проте приватні торговці прагнули самодостатності та автономності. Уже на XIII партійному з'їзді від 31 травня 1924 р. прихильники більшовицької ідеології вбачали «пряму загрозу у вигляді ринку ще нерозвиненого, але уже в більшій мірі захопленого приватною торгівлею», а єдиним виходом із цієї ситуації проголосили «здійснення задачі витіснення приватного торгового апарату і заміщення його державною торгівлею та кооперацією» [11, с.4]. Через примусове одержавлення торгівлі визначилась тенденція до ліквідації її приватного сектору не тільки у гуртовому, а й у роздрібно-товарообігу (рис. 1 [3, с.294]). Наркомвнутторгу, заснованому 1 квітня 1921 р. пленумом ЦК, була доручена «регламентація всієї внутрішньої торгівлі», встановлення твердих цін та «спостереження за їх реальним здійсненням» [11, с.6].

Якщо функції гуртової торгівлі загалом взяла на себе держава, то роздрібною торгівлею дозволено було займатись кооперативам. Найбільш привабливою для держави у цьому плані була споживча кооперація як специфічна форма кооперативних організацій, що об'єднували сільське та міське населення для спільного ведення господарської діяльності з метою поліпшення свого економічного та соціального стану. Адже, незважаючи на те, що споживчі кооперативи завдяки Декрету «Про споживчу кооперацію» від 7.04.1921 р. отримали певну самостійність, залучали до товарообігу дрібних сільськогосподарських товаровиробників, створювали кооперативні хлібопекарні, заклади громадського харчування, займались культурно-просвітницькою роботою, надавали соціальну допомогу своїм

членам, відроджували експорт, проте вони залишались під особливим контролем та опікою держави.

Рис. 1. Структура товарообігу в роздрібній торгівлі України в 1925–1929 рр., %

Наркомпрод виділив «особливий фонд, що мав бути тим капіталом, на який кооперація розпочинала вільний крамообмін» [2, с.47]. Оскільки успіхи цього виду кооперації були незначні, з'явився Декрет «Про порядок притягнення споживчої кооперації органами держави до виконання крамообмінних та заготовчих операцій» від 26.10.1921 р., завдяки чому споживчі кооперативи набували позачергового значення в купівельно-збутових операціях держави. Проте й це не виправдало покладених на неї надій. Споживчі кооперативи так і не змогли у повній мірі стати приватнопідприємницькими структурами, адже вони не були самостійними та самодостатніми організаціями. Брак власних коштів (у 1923/1924 рр. у державно-кооперативній мережі позичені кошти у 2–3 рази перевищували суму власних [14, с.269]) сприяв їх підпорядкуванню державним структурам.

Незначний розвиток підприємницької ініціативи у межах споживчої кооперації пояснив вітчизняний професор В. Коваль, відзначаючи, що «...кооперація, яка називалась українською, була кооперацією селянина. Нечисленна і неміцна для більшо-

виків міська, головним чином, пролетарська кооперація українською названа не може бути. Це були скоріше інтернаціональні осередки на території України, які в кооперативному русі грали незначну роль» [8, с.56]. Цей висновок підтверджений теорією і практикою. Українська кооперація ментально була переважно кооперацією селян, оскільки саме вони складали стійкий і життєздатний клас дрібних товаровиробників-підприємців, а фундаментом для них було індивідуальне самостійне господарство на власній землі. Зрозуміло, що незаможним селянам, які в переважній більшості не мали робочої худоби, не засівали поля, здавали землю в оренду, наймитували, брали в оренду засоби виробництва за частку врожаю чи відробітки, не потрібна була кооперація, адже уклад їхнього життя був натурально-споживацький. Незаможними селянами безуспішно опікувалась держава, проте вони ніяк не впливали на підвищення ефективності селянського господарства, їх не можна зарахувати до числа приватних підприємців.

Приватними товарно-підприємницькими господарствами були господарства середняків та заможних селян, які мали робочу та продуктивну худобу, засівали значні площі полів, орендували селянську землю, товарність їхніх господарств неупинно зростала. Заможних селян було небагато. Господарства, що сіяли більше 16 дес. на двір, у 1922 р. становили 0,3%, а у 1925 р. – 1,4% [12, с.82]. У 1927 р. заможні селяни налічували до 4%, тоді як середняки – 65,6% [6, с.86]. Практично це були селяни-фермери, які займались землеробством, скотарством, садівництвом, переробкою сільськогосподарської продукції. Основний цикл сільськогосподарських робіт виконувався за рахунок власної робочої сили, хоча могли залучатись і наймані працівники. Завдяки їх підприємницькій ініціативі вдалось стабілізувати економіку країни, збалансувати її галузі, забезпечити розширене відтворення сільського господарства, наповнити державний бюджет. За ефективністю господарювання середняки поступались заможним селянам, не витримували конкуренції, тому саме для них найбільш вигідною була сільськогосподарська кооперація. Користуючись її перевагами, сільські виробники «...не тільки збільшують міць своїх власних, індивідуальних, самостійних господарств, але роблять їх вищою, з

економічного і технологічного боку, господарчою формою сучасного хліборобства» [8, с.55].

Тому й не дивно, що нова економічна політика сприяла активному розвитку вітчизняної сільськогосподарської кооперації завдяки її відокремленню від споживчої (Декрет від 13.04.1921 про відміну поширеного в Україні декрету «Про споживчі комуни» від 20.03.1919, Декрети «Про сільськогосподарську кооперацію» від 16.08.1921, 26.10.1921). Послаблення регламентуючих функцій держави спричинило відновлення госпрозрахункових відносин, основоположних принципів добровільності членства та демократичного самоврядування в кооперативах, які об'єднали підприємливих селян.

Значна роль у становленні та розвитку сільськогосподарської кооперації належала універсальним кооперативам, які взяли на себе значний обсяг функцій сільськогосподарської діяльності, сприяючи модернізації приватних селянських господарств. Вони виконували збутово-постачальницькі операції, влаштовували прокатні пункти, показові поля, розсадники плододових дерев і проводили іншу агрокультурну роботу. Проте одна з їхніх основних функцій – кредитові операції, що полягали спочатку лише в розподілі серед населення кредитів, що їх давала держава на розвиток сільського господарства. Вкладних операцій на перших порах не було взагалі. Зрозуміло, що одержавлена кредитна мережа, позбавлена вільних селянських капіталів, не могла ефективно функціонувати, адже необхідною умовою розвитку та інтенсифікації сільського господарства є втягнення його в сферу ринкових відносин. Тому для оздоровлення сільськогосподарської кооперації радянська влада змушена була залучити кошти населення в формі вкладів. Декретом ВЦВК та РНК від 28 січня 1922 р. «Про кредитну кооперацію» було дозволено організовувати кредитні і ощадно-позичкові кооперативи для видачі своїм членам пільгових позик на задоволення їхніх господарських потреб, для доцільного об'єднання фінансових засобів своїх членів, для набуття необхідного інвентарю, матеріалів, сировини, обладнання та для посередництва у збуті продуктів.

Завдяки цьому впродовж 1923–1925 рр. певна кількість універсальних товариств стали членами сільськогосподарських банків і з цих товариств утворилась основна мережа системи

сільськогосподарського кредиту, яка обслуговувала селянські господарства. Найвища ланка цієї системи в 1924 р. складалася з Всеукраїнського сільськогосподарського банку (Укрсільбанк) та 9 сільбанків кожної губернії. На 1 жовтня 1925 р. селянських кредитових товариств було 1252 із загального числа універсальних сільськогосподарських товариств (4761), а кількість членів цих товариств становила 677000 із загального числа членів усіх універсальних сільськогосподарських товариств (1158000) [4, с.41]. Проте кредитна кооперація як самостійний орган повноцінно працювати в радянській системі не мала змоги. Свідченням цього є статистика (рис. 2. [13, с.76; 20, с.111]). Проте діяльність універсальних та кредитних товариств дала поштовх до організації ринку сільськогосподарської продукції на засадах комерції та підприємництва, чому активно сприяв розвиток сільськогосподарської кооперації, поглиблення її спеціалізації.

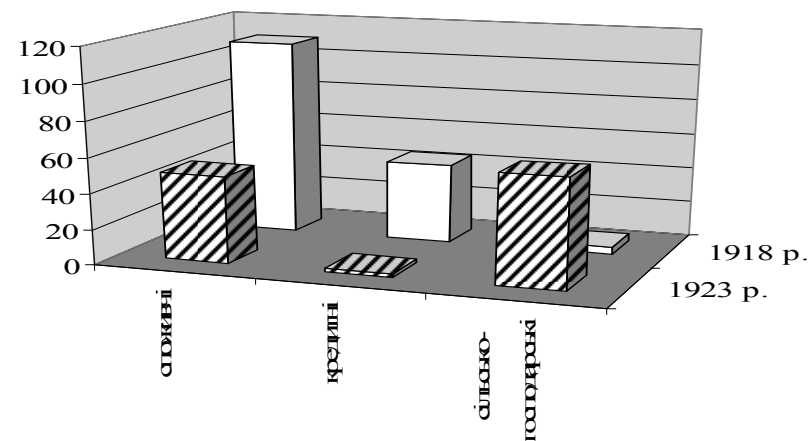

Рис. 2. Динаміка кількості кооперативних союзів в Україні в 1918–1923 рр., од.

Внаслідок упровадження непу сільськогосподарська кооперація зуміла відновити і розширити поле своєї діяльності: в її системі діяли універсальні та спеціалізовані товариства (скотарсько-молочарські, пасічні, садівницькі та городницькі, буря-

кові, насінні, меліораційні, машинно-тракторні та ін. – близько 30 видів), а також переробні кооперативні підприємства, відновлені нею агрокультурні пункти і станції.

Сільськогосподарська кооперація на 1 жовтня 1925 р. об'єднувала більше як чверть селянських господарств (26%), а на 1 жовтня 1927 р. кількість підприємців, об'єднаних сільськогосподарською кооперацією, перевищувала вже третину всіх селянських господарств України [4, с.65–66].

До складу універсального центру сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» у 1926 р. входили 46 універсальних сільськогосподарських союзів, 3 кредитних і 6 спеціалізованих, а також «Добробут» (1924), «Плодоспілка» (1925), «Бурякспілка» (1926) [10, с.94]. Молочно-скотарський центр «Добробут» на 1 липня 1925 р. включав 16 районних союзів та 105 первинних товариств [23, с.25], а також розпочав будівництво двох беконних фабрик [1, с.62–63], 180 маслобоєнь та 6 великих механічно устаткованих агрегатів для виробництва масла. «Сільський господар» мав власний завод з виробництва молочарського обладнання («Добробут») у Києві, проте він не міг повністю забезпечити потреби вітчизняного молочарського виробництва, тому закуповував обладнання на закордонних ринках. Значну активність виявляли й інші кооперативні центри. Так, у кінці 1924 р. утворилося Українське центральне кооперативне цукрове товариство «Укрсільцукор», яке експлуатувало на кооперативних засадах орендовані у держави цукроварні (9 цукрових заводів, які дали 1923–1924 року 1 млн пудів цукру, 1924–1925 року – 1,7 млн пудів) [23, с.32]. Зрозуміло, що таких масштабів самотужки не міг досягти жоден селянин-підприємець, проте їх згуртованість у кооперативи сприяла зростанню товарності селянського господарства, підвищенню його продуктивності праці методами громадської агрономії, селянин став рівноправним учасником ринку сільськогосподарської продукції.

Таким чином, сільськогосподарська кооперація до середини 20-х років ХХ ст. була організаційно оформлена, масово об'єднуючи підприємливих селян, економічно та суспільно ефективна. Успішність її економічної діяльності підтверджується опануванням не тільки вітчизняних ринків, але й виходом на міжнародні ринки. Реалізація обслуговуючих функцій сільсько-

господарською кооперацією сприяла зміцненню та технологічному удосконаленню як селянського господарства, так і сільськогосподарської галузі України загалом.

Крім того, одним із найважливіших завоювань сільськогосподарської кооперації є її широке сприяння науковій та культурно-просвітницькій роботі. Основним джерелом поширення кооперативних знань стала відновлена 1922 р. Всеукраїнська кооперативна видавнича спілка «Книгоспілка». Тільки впродовж 1925–1926 рр. цією спілкою видано 551 назва книжок, серед яких переважали видання про сільське господарство та кооперацію (267 назв) [4, с.93]. До того ж видавалися журнал «Нова громада» і газета «Кооперативне життя». Серед періодики, що видавалася іншими кооперативними центрами, – «Кооперативне будівництво», «Кооперативне село», «Міжкооперативний щоденник», «Кооперативне життя» та ін. Плідну наукову і освітню діяльність у галузі теорії і практики сільськогосподарської кооперації виконувала кооперативна секція Товариства українських економістів при ВУАН, Київський, Харківський та Одеський кооперативні інститути, численні кооперативні технікуми, професійні школи та курси. Започатковувались ці навчальні заклади завдяки ініціативі кооператорів та утримувались власними кооперативними коштами. «Молода українська кооперація, ведучи боротьбу за право вільно жити і розвиватися, самостійно будувати свій кооперативний апарат і самій керувати ним, для найкращого задоволення економічних і культурно-просвітницьких потреб українського народу, завжди оддавала належну увагу питанню про підготовку фахівців-кооператорів, як практиків, так і теоретиків», – проголошувалось в доповіді правління Українського кооперативного інституту імені М.І.Туган-Барановського щодо забезпечення його коштами [26].

Прагнення до самостійності та самодостатності кооператорів було виправданим, проте радянська влада не допускала незалежності будь-яких інституцій. Так, Київський кооперативний технікум (колишній Київський кооперативний інститут) до 1923 р. утримувався виключно за рахунок власних коштів кооперативних спілок. Кооперативні установи перераховували 1,2% прибутків від реалізації своєї продукції, проте у 1926–1927 навчальному році державою було надано 50% необхідних

коштів [27]. Причому така статистика не свідчить про недостатність коштів у кооперативів, адже в 1928–1929 рр. при добудові третього поверху споруди Київського кооперативного технікуму кооперативні спілки перерахували 325 тис крб, державою було надано 100 тис. крб [28]. Наступним кроком після фінансування навчального закладу було втручання державних органів у затвердження навчальних планів інституту. Незважаючи на утиски держави, в 1926 р. при Київському кооперативному інституті була утворена науково-дослідна кафедра кооперації на чолі з В.Целларіусом, де успішно працювали П.Височанський, К.Воблий, К.Пажитнов та інші вчені.

Економічну заінтересованість до об'єднання на кооперативній основі виявили не тільки підприємці-землероби, а й кустарі та ремісники, виробнича діяльність яких активізувалась у зв'язку з кризовим становищем їхнього основного конкурента – великої промисловості. Легалізація кустарно-ремісничих підприємств відбулась завдяки Декрету «Про кустарну промисловість та кустарно-промислому кооперацію» від 7 липня 1921 р. Радянські державні органи були зацікавлені у кооперуванні кустарів і ремісників (на 1 січня 1922 р. налічувалось 22 кустарно-промислові спілки [4, с.72]), адже сподівались на розв'язання ними низки соціально-економічних проблем. І не помилились, кустарно-ремісничя промисловість насичувала ринок необхідними для споживача товарами в умовах товарного голоду, виконувала замовлення державних фабрично-заводських підприємств, надавала робочі місця та заробіток незаможним верствам населення. Відповідно і кустарно-ремісничі підприємці отримували немалі прибутки та змогли нагромадити значні особисті капітали у цей період. Реакція владних органів не забарилася, посилення фіскального тиску призвело до тінізації цього сектора економіки (у 1924 р. кількість кустарно-промислових спілок знизилась до 8 [4, с.72]).

Проте завдання більшовиків було іншим – не створювати тіньовий сектор, а поступово втягувати кустарів та ремісників у централізовано-планову економіку, тому радянська влада перейшла до стимулювання об'єднання кустарів і ремісників. Так, кустарно-ремісничі кооперативи отримали переваги в отриманні кредитів та сплаті податків на відміну від підприємців-одноосібників. А промислові кооперативи з річним обігом до

20 тис. крб взагалі звільнялись від промислового податку (Декрет «Про податкові пільги для промкооперативних організацій» від 7 грудня 1923 р.). Все це сприяло активному розвитку кустарно-промислової кооперації, яка виконувала такі важливі для дрібного товаровиробника функції: постачання необхідної сировини, знарядь виробництва та збут кустарних виробів (товарообіг кустарно-промислової кооперації 1925–1926 р. становив 106 млн крб і зріс у порівнянні з попереднім роком удвічі), кредитування (кустарно-промислові спілки за 1925–1926 рр. видали кредиту своїм членам понад 5 млн крб [4, с.73–74], крім того, кустарів-одноосібників охоче кредитували ощадно-позичкові промислові товариства), впровадження новітніх засобів виробництва, піднесення освітньо-культурного рівня його членів.

На 1 жовтня 1927 р. вже функціонувало 24 кустарно-промислових кооперативи [4, с.72]. Об'єднанню дрібних товаровиробників у промисловості у той період сприяла і Постанова РНК СРСР від 3 травня 1927 р. «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислому кооперацію», згідно якої проголошувалась необхідність кооперування всієї кустарної промисловості та включення її в систему державного регулювання. Проте втручання у роботу кустарно-ремісничої кооперації, гіпертрофований контроль за її діяльністю, насадження виробничих форм кооперації призвели до її занепаду. Самодіяльна підприємницька діяльність кустарів та ремісників на цьому етапі остаточно перейшла в тіньовий сектор економіки.

Типовою організаційно-господарською формою підприємництва у промисловості в період непу були також нечисленні, проте найбільш прибуткові, що представляли більш потужний капітал, приватні підприємства цензової промисловості (мали 15 найманих робітників за наявності необхідних двигунів або не менше 30 робітників при відсутності двигунів), які охоплювали переважно сферу виробництва предметів широкого споживання (борошномельна, масломолочна, тютюнова галузь, а також будівельна, ремонтна, текстильна, шкіряна). Їх розвиток став можливим завдяки впровадженню орендних відносин між державою й приватними підприємцями у період непу та поверненню підприємств колишнім власникам (Постанова ВУЦВК «Про дрібну і середню промисловість» від 15 лютого 1922 р.). Найбільш поширеними були орендні приватні підприємства цензо-

вої промисловості (70%), приватновласницькі становили 25%, частка концесійних була незначною (5%) [5, с.38]. Такі підприємства мали найманих працівників, а виробничі потужності посилювались механічними двигунами. В 1925/1926 рр. їх кількість становила 499 підприємств (429 орендних і 70 приватновласницьких [24]). Особливо активно вони розвивались у харчовій галузі у зв'язку із зростанням сільськогосподарського виробництва із середини 1920-х років.

Крім розвитку промисловості, розширення асортименту товарів тогочасного споживчого ринку, наповнення доходної частини місцевого бюджету, забезпечення робочими місцями населення, приватні орендні підприємства цензової промисловості сприяли роботі місцевих державних промислових підприємств. Отриману орендну плату губраднаргоспи надавали підконтрольним державним підприємствам як позику для збільшення їхніх обігових коштів, розширення виробництва, модернізації устаткування й обладнання [25]. Проте, незважаючи на опіку, інтенсивність праці на державних підприємствах була незначною. Так, у 1923/1924 р. виробіток на одного робітника в рік становив в приватновласницьких організаціях понад 8 тис., в орендованих приватних підприємствах близько 8 тис., в кооперативних – 5,4 тис., в державних – 2,5 тис. червінців [22, с.198].

Разом з тим у наступні роки намітилась тенденція до зменшення кількості приватних промислових підприємств: у 1926 р. функціонувало 464, а в 1927 р. – 315 підприємств цензової промисловості [21, с.230]. Це пояснюється тим, що з метою самозбереження деякі приватні підприємства приймали статут промислових кооперативних артілей спочатку добровільно, а згодом примусово, інші приховували виробничу діяльність і перепрофільовувались у торговельні, а деякі під впливом державного тиску з 1927 р. банкрутували та самоліквідувались.

Таким чином, незважаючи на небувалі успіхи підприємців у процесі відбудови народного господарства, на початок 1930-х років їх було знищено державою, утвердилась модель державного підприємництва, набула поширення примусова колективізація селян в умовах пануючої адміністративно-командної системи.

У той же час приватнопідприємницькі господарства Західної України до 1939 р. продовжували позитивно впливати на розвиток економічної системи. Активізувавшись ще у перші повоєнні роки, національна приватна торгівля ефективно розвивалась під егідою Союзу Українських купців, небезпідставно перейменованого у лютому 1934 р. у «Союз Українських Купців і Промисловців», адже внаслідок зростання національної торгівлі розвинулись різноманітні промисли. Створена при Союзі «Група промисловців» допомагала своїм членам організаційно, налагоджувала збут виробленої продукції, рекламувала її, проводила виставки, ярмарки, займалась просвітництвом тощо. Дбав Союз і про фінансово-кредитне забезпечення торгівлі та промислу, співпрацюючи з Торговельно-Промисловим Банком, ініціюючи створення кас взаємодопомоги, фонду безвідсоткового кредиту. Внаслідок завоювання ринку національними приватними підприємствами іноземні комерсанти витіснялись із вітчизняних земель.

На противагу Україні підросійській у Західній Україні під впливом західноєвропейського досвіду бурхливо розвивалась і кредитна селянська кооперація, яка створила міцний фундамент для селянина-господаря та подальшого розгортання торговельно-промислових форм сільськогосподарської кооперації. Серед підприємливого сільського населення особливо популярними були на той час постачальницькі, молочарські, м'ясні та споживчі кооперативи. Третина усіх українців, які мешкали на території тодішньої Польщі, брала участь у кооперації. Швидко відновив діяльність Молочарський союз, Крайовий союз господарсько-торгівельних спілок та інші кооперативні інституції, роботу яких об'єднав Центросоюз. Він «мав власну модерно устатковану м'ясарню, фабрику мила, електричних батарей, навивальню ниток, просторі магазини та склади товарів» [7, с.57–58]. Національні кооперативні центри були не тільки осередком господарського життя українських селян, але й рівноправними учасниками сільськогосподарського ринку. Проте після об'єднання українських земель радянська влада повністю знищила приватну ініціативу населення і в цій частині України.

Висновки. Послаблення державного тиску та часткове відновлення ринкового механізму господарювання в період непу (введення продподатку, дозвіл вільної роздрібної торгівлі та

селянської кооперації, зняття заборони на оренду засобів виробництва та використання найманої праці) сприяло частковому відновленню конкурентного середовища та основ підприємницької діяльності в економіці України.

Ключовою була роль приватнопідприємницьких форм господарювання (приватних закладів торгівлі, приватних ценових та кустарно-ремісничих підприємств, фермерських господарств, кооперативів) у роки непу в галузі торгівлі, сільського господарства та кустарного виробництва у формуванні та забезпеченні споживчого ринку та зрівноважуванні структурних дисбалансів економіки. Завдяки приватній ініціативі відбулося розширення виробництва сільськогосподарської продукції, піднесення продуктивності праці, підвищення рівня технічного оснащення сільського господарства, налагодження експорту сільськогосподарської продукції, поліпшення агрокультури селянських господарств, зростання економічної активності селянства. Приватнопідприємницькі економічні інституції не тільки забезпечували доходну частину місцевого бюджету, сприяли концентрації капіталу та технічній модернізації економіки, але й ставали осередками національних організацій, сприяли науковій та культурно-просвітницькій роботі. Особливою була роль сільськогосподарської кооперації у процесі організаційного, технічно-технологічного удосконалення селянського господарства на основі використання форм і методів громадської агрономії. Модерна аграрна культура вітчизняного селянського господарства сформувалась завдяки поширенню сільськогосподарських знань та безпосередній фаховій практичній роботі на місцях (агрокультурні пункти і станції). Разом з тим, зміна інституційних умов господарювання в процесі одержавлення економіки та формування централізовано-розподільчих механізмів управління унеможливила реалізацію інноваційного потенціалу приватнопідприємницької діяльності.

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 91 с.
2. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Харків : Червоний шлях, 1925. – 52 с.

3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Тов-во української кооперації, 1964. – 624 с.
4. Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Харків : Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. – 97 с.
5. Дубовиков Ф.Г. Масштаб работы и значение частной ценовой промышленности / Ф.Г. Дубовиков // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР (под редакцией А.М. Гинзбурга). – М., Л. : Промиздат, 1927. – С. 36–69.
6. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II. – Х. : «Господарство України», 1930. – 111 с.
7. Качор А. Денис Коренець. Начерк його життя та праці на тлі українського фахового шкільництва і сільськогосподарської кооперації в Західній Україні / А. Качор. – Вінніпег : Видання «Кооперативної громади», 1955. – 71 с.
8. Коваль В. Суспільно-економічна природа сільськогосподарської кооперації / В. Коваль // Українська сільськогосподарська кооперація. – Подєбради, 1926. – Збірник 1. – С. 43–58. – (3 нагоди 10-ї річниці заснування «Централу»).
9. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом (Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг.) / И.С. Кондурушкин. – М., Л. : Госиздат, 1927. – 254 с.
10. Кононенко К. Сельскохозяйственная кооперация в 1925–26 году / К. Кононенко // Хозяйство Украины, 1927. – №1. – С. 90–107.
11. Ларин Ю. Новая торговая политика после XIII-го партсъезда / Ю. Ларин. – М. : Центросоюз, 1924. – 75 с.
12. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М. : Государственное издательство, 1927. – 312 с.
13. Пожарський П.Н. Нариси з історії української кооперації / П.Н. Пожарський. – К. : Робітничка книгарня, 1919. – 80 с.
14. Свищев Ф.И. Капиталы и доходы внутренней торговли Украины / Ф.И. Свищев // Плановое хозяйство. – 1925. – № 4. – С. 264–274.
15. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 7. – Ст. 198–199.
16. Сціборський М. Земельне питання / М. Сціборський. – Париж : «Українська книгарня – накладня», 1939. – 111 с.
17. Тантлевский Д.Н. Частно-торговый капитал на Украине, его размеры и методы регулирования / Д.Н. Тантлевский // Хозяйство Украины. – 1925. – № 3. – С. 96–111.

18. Тезисы к докладу председателя ВСНХ УССР К.Г. Максимова 8-му Всеукраинскому съезду Советов // Хозяйство Украины. – 1924. – № 12–13. – С. 9–20.
19. Торговля Украины в 1923 г. / Труды Госплана УССР. – Книга I. – Харьков : Изд. Госплана УССР, 1924. – 150 с.
20. Труды Центрального Статистического Управления. – Том XXV. Вып. 1. Часть I. – М., 1926. – 191 с.
21. Україна: Статистичний щорічник на 1928 р. – Харків : ДВУ, 1928. – 230 с.
22. Україна: Статистичний щорічник на 1929 р. – Х., 1929. – 436 с.
23. Целлариус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток) / В. Целлариус. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 80 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 582, оп. 5, спр. 210, 8 арк.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 34, оп. 4, спр. 1023, 56 арк.
26. Центральний науковий архів Академії наук УРСР, м. Київ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, 22 арк.
27. Державний архів Київської області, ф. Р-989, оп. 1, спр. 25, 58 арк.
28. Державний архів Київської області, ф. Р-290, оп. 1, спр. 69, 123 арк.

Транслітерований список джерел

1. Batjuk I. Sil'skogospodars'ka kooperacija na Ukrai'ni / I. Batjuk. – Harkiv : Knygospilka, 1925. – 91 s. [in Ukrainian]
2. Vysochans'kyj P. Korotka istorija kooperatyvnogo ruhu na Ukrai'ni / P. Vysochans'kyj. – Harkiv : Chervonyj shljah, 1925. – 52 s. [in Ukrainian]
3. Vytanovych I. Istorija ukrai'ns'kogo kooperatyvnogo ruhu / I. Vytanovych. – N'ju-Jork : Tov-vo ukrai'ns'koi' kooperacii', 1964. – 624 s. [in Ukrainian]
4. Deshko Je. Kooperacija na Ukrai'ni / Je. Deshko. – Harkiv : Urjadova drukarnja im. Frunze, 1927. – 97 s. [in Ukrainian]
5. Dubovikov F.G. Masshtab raboty i znachenie chastnoj cenzovoj promyshlennosti / F.G. Dubovikov // Chastnyj kapital v narodnom hozjajstve SSSR. Materialy komissii VSNH SSSR (pod redakciej A.M. Ginzburga). – М., L. : Promizdat, 1927. – С. 36–69. [in Russian]
6. Zbirnyk statystychno-ekonomichnyh vidomostej pro sil's'ke gospodarstvo Ukrai'ny. Vypusk II. – H. : «Gospodarstvo Ukrai'ny», 1930. – 111 s. [in Ukrainian]

7. Kachor A. Denys Korenec'. Nacherk jogo zhyttja ta praci na tli ukrai'ns'kogo fahovogo shkil'nyctva i sil's'kogospodars'koi' kooperacii' v Zahidnij Ukrai'ni / A. Kachor. – Vinnipeg : Vydannja «Kooperatyvnoi' gromady», 1955. – 71 s. [in Ukrainian]
8. Koval' V. Suspil'no-ekonomichna pryroda sil's'kogospodars'koi' kooperacii' / V. Koval' // Ukrai'ns'ka sil's'kogospodars'ka kooperacija. – Podjebrady, 1926. – Zbirnyk 1. – S. 43–58. – (Z nagody 10-i' richnicy zasnuvannja «Cenralu»). [in Ukrainian]
9. Kondurushkin I.S. Chastnyj kapital pered sovetskim sudom (Puti i metody nakoplenija po sudebnym i revizionnym delam 1918–1926 gg.) / I.S. Kondurushkin. – М., L. : Gosizdat, 1927. – 254 s. [in Russian]
10. Kononenko K. Sel'skohozjajstvennaja kooperacija v 1925–26 godu / K. Kononenko // Hozjajstvo Ukrainy, 1927. – №1. – S. 90–107. [in Russian]
11. Larin Ju. Novaja trgovaja politika posle XIII-go parts#ezda / Ju. Larin. – М. : Centrosojuz, 1924. – 75 s. [in Russian]
12. Larin Ju. Chastnyj kapital v SSSR / Ju. Larin. – М. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1927. – 312 s. [in Russian]
13. Pozhars'kyj P.N. Narysy z istorii' ukrai'ns'koi' kooperacii' / P.N. Pozhars'kyj. – K. : Robitnycha knygamja, 1919. – 80 s. [in Ukrainian]
14. Svishhev F.I. Kapitaly i dohody vnutrennej trgovli Ukrainy / F.I. Svishhev // Planovoe hozjajstvo. – 1925. – № 4. – S. 264–274. [in Russian]
15. Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1921. – № 7. – St. 198–199. [in Russian]
16. Scibors'kyj M. Zemel'ne pytannja / M. Scibors'kyj. – Paryzh : «Ukrai'ns'ka knygamja – nakladnja», 1939. – 111 s. [in Ukrainian]
17. Tantlevskij D.N. Chastno-torgovyj kapital na Ukraine, ego razmery i metody regulirovanija / D.N. Tantlevskij // Hozjajstvo Ukrainy. – 1925. – № 3. – S. 96–111. [in Russian]
18. Tezisy k dokladu predsedatelja VSNH USSR K.G. Maksimova 8-mu Vseukrainskomu s#ezdu Sovetov // Hozjajstvo Ukrainy. – 1924. – № 12–13. – S. 9–20. [in Russian]
19. Torgovlja Ukrainy v 1923 g. / Trudy Gosplana USSR. – Книга I. – Har'kov : Izd. Gosplana USSR, 1924. – 150 s. [in Russian]
20. Trudy Central'nogo Statisticheskogo Upravlenija. – Tom XXV. Vyp. 1. Chast' I. – М., 1926. – 191 s. [in Russian]
21. Ukrai'na: Statystychnyj shhorichnyk na 1928 r. – Harkiv : DVU, 1928. – 230 s. [in Ukrainian]
22. Ukrai'na: Statystychnyj shhorichnyk na 1929 r. – H., 1929. – 436 s. [in Ukrainian]

23. Cellarius V. Suchasna ukrai'ns'ka kooperacija (i'i' stan ta rozvytok) / V. Cellarius. – H. : Knygospilka, 1926. – 80 s. [in Ukrainian]
24. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny, f. 582, op. 5, spr. 210, 8 ark. [in Ukrainian]
25. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny, f. 34, op. 4, spr. 1023, 56 ark. [in Ukrainian]
26. Central'nyj naukovyj arhiv Akademii' nauk URSR, m. Kyi'v, f. 22, op. 2, spr. 105, 22 ark. [in Ukrainian]
27. Derzhavnyj arhiv Kyi'vs'koi' oblasti, f. R-989, op. 1, spr. 25, 58 ark. [in Ukrainian]
28. Derzhavnyj arhiv Kyi'vs'koi' oblasti, f. R-290, op. 1, spr. 69, 123 ark. [in Ukrainian]

Одержано 20.09.2016 р.